

İSTİKLAL VE MAARİF: AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ'NDE AZERBAIJAN TÜRK MUALLİMLER KURULTAYI (1919)

Zeynep AKARSLAN*

ÖZ

Kafkasya'nın en eski milletlerinden olan Azerbaycan Türkleri uzun yıllar Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altında varlığını sürdürmüş ve bu dönemde siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda Rus etkisi altında kalmıştır. Olumsuz anlamdaki bu etki eğitim alanında da kendini göstermiştir. XIX. yüzyılın başından itibaren Çarlık Rusya hegemonyası altında kalan Azerbaycan'da eğitim kurumları Ruslaştırılmış, Rusça eğitim dili hâline getirilmiş ve Azerbaycan Türkleri milli kimliklerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan Türkleri 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve millileşme yolunda önemli adımlar atmıştır. Bu millileşme hareketi eğitim alanında da kendini göstermiş, yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti önceliği eğitim meselelerine vermiş ve sorunlara çözüm bulabilmek adına kurultaylar düzenlenmiştir. Azerbaycan Türklerinin önemli aydınları bu kurultaylarda eğitim kurumlarının durumunu, yeni müfredat sistemini, okutulacak ders kitaplarını, eğitimcilerin sahip olduğu hakları ve bu hakların iyileştirilmesi meselelerini gündeme taşımışlardır. Bu çalışma, dönemin kaynakları ekseninde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde eğitim sorunlarını ve bu sorunlara getirilen çözüm önerilerini birinci ve ikinci elden kaynaklar ışığında ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, eğitim, kurultay, bağımsızlık, Azerbaycan Türk Muallimler Kurultayı

INDEPENDENCE AND EDUCATION: CONGRESS OF AZERBAIJANI TURKISH TEACHERS IN THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC (1919)

ABSTRACT

The Azerbaijani Turks, one of the oldest nations of the Caucasus, lived under the rule of Tsarist Russia for many years, during which they were subjected to Russian influence in political, administrative, social, economic, and cultural spheres. This adverse influence was also evident in the field of education. From the beginning of the 19th century, as a result of the hegemony of Tsarist Russia, Azerbaijan witnessed the Russification of its educational institutions, the imposition of Russian as the language of instruction, and the implementation of measures aimed at the dissolution of the national identity of the Azerbaijani Turks. The declaration of independence by the Azerbaijani Turks in 1918 signalled a significant move towards nationalisation, with the country adopting a policy of state control over key economic sectors. This nationalisation movement also manifested itself in the field of education, with the newly established Azerbaijan People's Republic prioritising educational issues and organising congresses to find solutions to the problems. A number of eminent intellectuals of the Azerbaijani Turks addressed a number of issues of import at the congresses, including the state of educational institutions, the new curriculum system, the textbooks to be used, the rights of educators, and the means by which these rights might be improved. The present study examines the educational problems in the Azerbaijan People's Republic and the proposed solutions to these problems based on primary and secondary sources of the period.

Keywords: Azerbaijan, education, congress, independence, Azerbaijan Turkish Teachers' Congress.

Giriş

Tarih boyunca birçok devletin hâkimiyeti altında kalan Azerbaycan için Çarlık Rusya hegemonyasına girdiği 1828 yılı (Yeşilot, 2015; Yeşilot, 2008, s. 188-197) ve yaklaşık yüz yıl sonra

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 30.07.2025

Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kafkas Dil ve Kültürleri Anabilim Dalı, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-3134-2332, E-posta: zeynep.akarslan@marmara.edu.tr

yaşanan 1917 Rus Devrimi sonun başlangıcı olmuştur. Azerbaycan Türkleri arasında XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan millî ve kültürel aydınlanma bağımsızlık duygusunu pekiştirmiş ve yaşanan tüm gelişmeler ışığında 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Kurulduğu tarihten itibaren siyasi, ekonomik, askeri, sosyal ve kültürel birçok sorunla mücadele etmek zorunda kalan yeni cumhuriyet her alanda etkin faaliyette bulunmaya özen göstermiştir.

Azerbaycan Türkleri bir dönem işgal altında olan topraklarını kurtarmak için Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş, ekonomisini düzeltmek adına borç para talebinde bulunmuş, özellikle Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik saldırgan tutumundan vazgeçmesini sağlamak için diplomatik ve askeri birçok farklı yöntem denemiştir. Ayrıca olağanüstü hâl komisyonu kurulmuş, devletin resmî bayrağı ve dili belirlenmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya devletleri tarafından tanınması için birçok siyasi adım atılmıştır. Azerbaycan hükümetinin temsilcileri özellikle ekonomik anlamda zorluk çekilen bu dönemde halkın eğitimi konusuna öncelik vermiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde halk eğitiminin millîleştirilmesi ve geliştirilmesi için yayınevi-tercüme komisyonu kurulmuş, ilkökul ve ortaokullar için ders kitapları basılmış, mevcut okulların büyük bir kısmı millîleştirilmiş, yeni okullar açılmış, öğretmen yetiştirmek amacıyla ülkenin çeşitli yerlerinde eğitim seminerleri düzenlenmiş ve öğretmen okulları açılmıştır. Azerbaycan'daki eğitimi geliştirmek adına Türkiye'den öğretmenler davet edilmiş, yine Türkiye'den devlet kütüphaneleri için çok sayıda kitap satın alınmış, Bakü Devlet Üniversitesi kurulmuş, 100 öğrenci Avrupa'nın büyük eğitim kurumlarına gönderilmiş, ilköğretimin yaygınlaştırılması ve okuryazarlıkla mücadele amacıyla köylerde geçici pedagojik kurslar açılmıştır (Allahverdiyev & Mehdiyev, 1990, s. 9). Tüm bu girişimler zor şartlar altında kurulan, siyasi, askeri ve ekonomik anlamda birçok farklı problemle başa çıkmak zorunda kalan yeni bir cumhuriyetin eğitime verdiği önemi göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin birbiri ardına hayata geçirdiği kararlar neticesinde 1919 yılında ülkede faaliyet gösteren okulların sayısı hızla artmıştır. Aynı yıl ülkede eğitim veren ilk okulların sayısı 637'ye, orta okulların sayısı ise 23'e yükselmiştir. Kadınların eğitimi için kız okullarının açılmasına hız verilmiş; bir sonraki adımda ise Bakü, Gence ve Şeki'de bulunan Mukaddes Nina kız okullarının adı Bakü Azerbaycan Milli Kız Gimnazyası, Gence Kız Gimnazyası ve Şeki Kız Gimnazyası olarak değiştirilmiştir. 1919-1920 yılları arasında öğretmen okullarında eğitim gören öğrencilerin sayısı hariç tutulduğunda bile Azerbaycan okullarında eğitim gören öğrencilerin sayısı 9611'e yükselmiştir. Azerbaycan Türkü öğrenciler ise bu sayının üçte birlik kısmını oluşturmuştur (*Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika*, 2018, s. 6).

Ülkede eğitim gören Azerbaycan Türklerinin sayısının artması ve buna bağlı olarak da millileşmenin önünün açılması için atılan adımlar beklenmedik sorunları da beraberinde getirmiştir. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'da hakimiyet kurduğu andan itibaren eğitim kurumlarından devlet dairelerine kadar her alana sirayet etmesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önceliği eğitim kurumlarına vermesine neden olmuştur. Ülkede hızla artan okul sayısı öğretmen ihtiyacını da beraberinde getirmiş ancak mevcut öğretmen sayısının yetersiz kalması, var olan öğretmenlerin önemli bir kısmının maddi imkansızlıklar ve geçim sıkıntısı sebebiyle farklı işlere yönelmiş olması hükümeti özellikle öğretmen maaşları konusunda uzun tartışmalara girmeye zorlamıştır. Tam da bu dönemde Azerbaycan Muallimler Kurultayı'nın üçüncüsü Bakü merkezli olarak gerçekleştirilmiş ve hem eğitimin eksik yanlarına hem de eğitimcilerin mevcut sistem içinde yaşadıkları zorluklara çözüm bulmak için çalışılmıştır.

Azerbaycan'da henüz XX. yüzyılın başlarında eğitim ve öğretim kadrolarının mevcut sorunlarıyla ilgili ciddi meseleler tartışılmaya başlanmış ve milli birlik ve beraberliğe vurgu yapan söylemler ortaya atılmıştır. Azerbaycan'ın kültürel aydınlanmasının kısa süre sonra her alanda kendini hissettirdiği görülmüş ve toplumsal bir hareket hâlini almıştır. Öncelik halkın gelişimine verilmiş, yeni eğitim kurumlarının açılması, kadınların eğitimi, eğitimin ana dilde sürdürülmesi, ders kitapları ve müfredatın hazırlanması gibi sorunlar dile getirilmeye başlanmıştır. Bu sorunların çözümü için ilk adım Hasan Melikzade Zerdabi, Neriman Nerimanov ve Feridun Bey Köçerli gibi isimlerin öncülük ettiği ve Ağustos 1906 yılında gerçekleştirilen I. Azerbaycan Muallimleri Kurultayı ile atılmıştır. Mevcut programların tartışıldığı, öğretmenlerin durumlarının iyileştirilmesinin gerekliliklerinin dile getirildiği bu kurultayın ikincisi Ağustos 1907'de gerçekleştirilmiş ve ilk kurultayda alınan kararların yanında öğretim yöntemlerinin geliştirilmesi için adımlar atılmıştır (Səfərova, 2013, s. 8). Bu çalışmanın konusu olan üçüncü Kurultay ise 20 Ağustos-1 Eylül 1919 tarihleri arasında Bakü merkezli olarak gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin maddi anlamda desteklediği bu kurultay mevcut eğitim sorunlarının yanında Azerbaycan'ın eğitimci kadrolarının yaşadığı sorunları gözler önüne sermesi açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Kurultay büyük ses getirmiş, her bir oturumu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmî yayın organı olan *Azərbaycan* gazetesinde yayınlanarak halk tarafından takip edilebilmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Eğitim Diploması Örneği: Bakü Muallim Temsilcilerinin Maarif Bakanı ile Görüşmesi

1919 yılının ağustos ayının başında dönemin Maarif Bakanı Reşid Han Kaplanov¹ ile bir görüşme gerçekleştiren Bakü Türk Muallimleri İttifakı Başkanı İsrailbeyov, bu görüşme sırasında Türk öğretmenlerin sorunlarına değinmiştir. Öncelikle Azerbaycan'daki mevcut tüm Türk öğretmen derneklerinin ağustos sonunda gerçekleştirecekleri kurultay için kullanmak üzere bakanlıktan yaklaşık 36 bin Ruble harcırah talep eden İsrailbeyov, Kaplanov'dan bakanlığın böyle bir bütçesi olmadığı ancak ilgili meblağın hükümetten temin edilebileceğini öğrenmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No: 241). Gence şehri Türk Muallimleri İttifakı'nın başkanı İdris Ahundzade ise görüşme sırasında şehir öğretmenlerinin maaşlarının Maarif Bakanlığına bağlı öğretmenlerden az olduğuna dikkat çekmiştir. Ahundzade, öğretmenlerin kendilerinden isteğinin şehir öğretmenleri maaşıyla hükümet öğretmenlerinin maaşlarının eşitlenmesi olduğunu dile getirmiş, ayrıca şehir okullarının Maarif Bakanlığı himayesine geçmesini talep etmiştir. Bu eşitliğin sağlanamaması durumunda şehir okullarının bir yıl içinde kapanması riskine de değinen Ahundzade, bakanlıktan güvence talep etmiş aynı zamanda mevcut durumda şehir okullarını idare eden belediyelerin pedagojik formasyondan yoksun kimseleri öğretmen olarak atayabileceğine de dikkat çekmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No: 241). Ahundzade'nin himaye konusunda bu denli ısrarcı davranma sebebi ise Gence Belediye Meclisi'nde bir tane bile öğretmene yer verilmemiş olmasıdır. Bu durum öğretmenler arasında endişeye neden olmuştur.

¹ Reşid Han Zavid oğlu Kaplanov 1883 yılında Dağıstan'ın Hasavyurt kazasının Ağsay köyünde doğdu. Etnik köken olarak Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kumuk Türklerinden olan Reşid Han Kaplanov, Vladikavkaz'daki Realni Mektebi'nden okuduktan sonra Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Bir dönem İstanbul'da bulunan Kaplanov Çarlık Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan Şubat Devrimi'nde Kuzey Kafkasya'da artan siyasi süreçlerde etkin rol almıştır. Çerkes-Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Birliği Cumhuriyeti hükümetlerinde çeşitli bakanlık görevlerinde bulunmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devlet yapılanmasında üst kademe-lerde yer alan Kaplanov'un bakanlık döneminde Azerbaycan'ın birçok şehrinde yeni okullar açılırken eğitim alanında da yeni faaliyetler gerçekleştirilmiştir. ("Rəşid xan Zavid oğlu Qaplanov", *Azərbaycan Məallimi*, 2011, s. 14.)

Bu dönemde Gence’de bulunan medrese, adının “Diniyye” olması hasebiyle Dini İtikad Bakanlığı’na devredilmişti. Gence’de bulunan Türk dili öğretmenlerinin tecrübeli olanları bu medresede çalışmaya devam ederken “medresenin bütçesinin idadilerden az hesaplanması” bütçe eksikliğine sebep olmuş, bu durum öğretmenlerin maaşlarına da yansımıştır. Ahundzade’nin verdiği bilgilerden yola çıkarak bu dönemde Türk öğretmenlerin maaşları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre; 1919 yılının ağustos ayı baz alındığında idadilerde görev yapan bir öğretmenin haftalık ders ücreti olarak 1000 Ruble aldığı, medrese öğretmenlerinin ise iki sınıfa ayrılarak yüksek öğrenim belgesi olanların 800, orta okul mezunu hocaların ise 700 Ruble kazandığı ifade edilmiştir. Aynı dönemde idadi okullarda mürebbilik [rehberlik] yapan öğretmenler 5600 Ruble almasına rağmen, aynı görevi ifa eden medrese öğretmenlerinin 3600 Ruble ücret aldığı beyan edilmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No: 241). Bu farklılık öğretmenler arasındaki mevcut eşitsizliği ortaya koymanın yanı sıra medresede görev yapanların iş bırakma tehlikesini de beraberinde getirmekteydi. Ahundzade, Kaplanov’dan medrese bütçelerinin her halükârda idadi okullarına eşitlenmesini aynı zamanda Dini İtikad Bakanlığına değil de Maarif Bakanlığına bağlanmasını talep etmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No: 241). Ayrıntılar incelendiğinde Ahundzade’nin bu isteğinin oldukça makul olduğu görülmektedir. Aynı eğitim seviyesine mensup öğretmenlerin çalıştıkları kurumların bağlı olduğu birimlerin değişmesi neticesinde ücret eşitsizliğine mahkûm edilmesi hem motivasyon kaybına hem de henüz kurulmuş bir cumhuriyetin milli duygularının zarar görmesine neden olabilirdi. Gerçekte ise verdiği eğitim göz önüne alındığında Gence Medresesi’nin eğitim programının idadilerden farklı olmadığı görülmektedir. Bu durum Maarif Bakanı Kaplanov’un da dikkatini çektiğinden konuyla ilgili bir rapor hazırlayarak hükümete sunacağını ve medresenin ihtiyaçlarının giderilmesi için de çalışacağını dile getirmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No: 241).

Öğretmenlerin aldığı maaşın azlığı ve dengesizliği meselesi Azerbaycan Parlamentosu’nda daha önce tartışılan konular arasında yer almıştır. Tüm memurların özellikle de öğretmenlerin maddi durumunun oldukça zor olduğuna dikkat çekilmiş, idadi ya da ilk okul fark etmeksizin tüm öğretmenlerin aynı zorluğa göğüs gerdikleri üzerinde durulmuştur. Bu konu daha önce parlamentoda uzun uzadıya görüşülmüş ve öğretmenlerin durumlarının iyileştirilmesi için ayrıntılı bir bütçe hazırlanmıştır. Ancak bütçenin incelenmesi tamamlanamamış bu durumun da öğretmenlerin geçim sıkıntısını artırdığı dile getirilmiştir. Bu dönemde bazı öğretmenler aldıkları maaş nedeniyle yaşadıkları geçim sıkıntısına bağlı olarak mesleği bırakmak zorunda kalmıştır. Bu sebeple önceliğin öğretmenlerin durumunun iyileştirilmesine verilmesi kararlaştırılmıştır (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, 1998, s. 238).

Maarif Bakarıyla yapılan bu görüşme Ağustos 1919’da gerçekleştirilmiştir. Oysa Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin temsilcileri 26 Aralık 1918’de gerçekleştirdikleri toplantıda eğitimin millileştirilmesi meselesi ve öğretmenlerin mevcut durumuyla ilgili tartışmalar yapmışlardır. Bu toplantılardan birinde konuşan Abdulla Bey Efendizade, yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin eğitime olan ihtiyacının diğer tüm ihtiyaçlarının üstünde olduğunu dile getirmiş, bu nedenle önceliğin öğretmenlerin içinde bulunduğu zor şartlardan kurtarılmasına verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Azerbaycan Hükümeti’nin yeni kurslar açarak halkın gelişimini öncelmesi gerektiğini de ifade eden Abdulla Bey, öğretmenlerin de ülke sınırlarında yeni okullar açılması için öncülük etmesi gerektiğini savunmuştur (ARDA, f. 895, siy. 1, iş 1, vr. 50–57).

Bu dönemdeki tartışmalardan biri de resmi dil üzerinden gerçekleşmiştir. Toplantı sırasında Hristiyan öğrencilerin okuduğu sınıflarda Türkçe’nin okutulması meselesi dile getirilmiştir. Aynı süreçte yaşanan öğretmen eksikliği sebebiyle birçok sınıf kapatılmıştır. Ahundzade, bu

durumun önüne geçebilmek için Hristiyan sınıflarında ders veren öğretmenlerin “milli” sınıflara geçirilmesini talep etmiş ancak bu istek Kaplanov tarafından “Azerbaycan vatandaşlarının resmî dilden mahrum bırakılamayacağı” gerekçesiyle reddedilmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Kaplanov’un cevabı üzerine Ahundzade, “o hâlde okullarda ve dairelerde neden hâlâ Çar Hükümeti’nin mühürleri kullanılmaktadır? Neden Azerbaycan mühürlerinin hazırlanması için emir vermiyorsunuz?” sorusunu yöneltmiş ancak bu soru Bakan tarafından cevapsız bırakılmıştır (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti ilk andan itibaren millileşmek adına önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar içerisinde devletin resmî dilinin Türkçe olarak belirlenmesi (Alim, 2018, s. 8), Çarlık Rusya döneminde değiştirilen yer adlarının tarihi isimlerine döndürülmesi (Akarslan, 2025, s. 296–297), Azerbaycan’ın resmî bayrağının belirlenmesi (*Azərbaycan Cümhuriyyəti*, 1998, s. 108), eğitimin millileştirilmesi (*Azərbaycan Tarixi*, 2008, s. 525) gibi faaliyetler ön sırada gelmektedir. Tüm bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda henüz Çar mühürlerinin değiştirilmemiş olmasının devletin öncelik sıralamasıyla alakalı olması muhtemeldir.

Bu sırada Maarif Bakanlığı’nın öğretmen maaşlarını artırması ve öğretmenleri iki sınıfa ayırması gündeme gelmiştir. Bu sınıflandırmaya göre Türk öğretmenler “yüksek şahadetnameli” ve “orta şahadetnameli” olarak iki gruba ayrılmış² ve ücret skalası ise 1500 ve 1300 Ruble olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Bu durum Ahundzade’nin dikkatini çekmiş ve konuyla ilgili olarak “verilen emeğin dikkate alınması gerektiğini” ifade etmiştir. Ahundzade’ye göre orta okullarda ders vermeyi başarabilen öğretmenler diplomalı ya da diplomasız olması göz önüne alınmaksızın diğer öğretmenlerle aynı maaşı almalıdır. Zira Müslüman ve Türk öğretmenlerin önemli bir kısmının diplomasının olmamasına dikkat çeken Ahundzade, aynı zamanda Azerbaycan’da bir Türk üniversitesinin bulunmadığını da belirtmiştir. Öğretmenlerin sınıflara ayrılmasının onları hem maddi hem de manevi olarak zarara uğratacağını dile getiren Ahundzade, eşit maaş konusunda ısrarcı davranmıştır (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Ahundzade’nin bu söylemleri üzerine açıklama yapan Kaplanov, idadilerde görev alan öğretmenlerin hiçbir zaman eşit tutulamayacağına vurgu yapmıştır. Kaplanov’a göre diplomalı ile diplomasızlar arasında fark olmalıdır. Ona göre iki öğretmen grubu arasında belirgin bir fark olmazsa Türk öğretmenleri diploma almak için çaba göstermezdi (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). Hükümetin bu yönde karar almasının asıl sebebi ise Türk öğretmenleri diploma almaya teşvik etmek olarak yorumlanabilir. Çünkü eğitim kurumlarını millileştirmek yeni kurulan cumhuriyetin en önemli meselelerinden biri olmuştur. Buna rağmen öğretmen eksikliği mevcut problemlerin başında gelmektedir ve öncelik var olan öğretmenlerin önemli bir kısmının diploma sahibi olmasına verilmiştir. Burada dikkate değer unsur, millileştirme çabaları içerisinde resmî belgelerde Rusça kullanılmasıdır. Uzun yıllar Çarlık Rusya işgali altında kalan ve tüm kurumları Rus diline adapte edilen Azerbaycan’da millileştirme meselesi için hızlı adımlar atılmış ancak bu millileştirme her kademedede aynı hızla gerçekleşmemiştir.

Bakü Türk Muallimleri İttifakı ve Azerbaycan Türk Muallimleri Kurultayı

Bakü Türk Muallimleri İttifakı ile Maarif Bakanlığı arasında gerçekleştirilen bu görüşmeden sonra Bakü’de yaşayan bütün Türk öğretmenler 3 Ağustos 1919 Pazar günü Birinci Realni Mektebi’nde gerçekleştirilecek olan öğretmenler toplantısına davet edilmiştir. Toplantının gündemi gerçekleştirilecek büyük kurultay için “geçici merkez büro seçimi” ve “erzak meselesi” olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 3 Avgust 1919, No. 241). 3 Ağustos’ta gerçekleştirilen top-

² Bu derecelendirme öğretmenlerin eğitim gördüğü okullara göre yapılmıştır.

lantıda Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı'nın geçici merkez komitesi kurulmuştur. Komitenin görevi Azerbaycan'daki Türk öğretmenlere ait meseleleri tartışmak ve çözmek, cari meseleleri çözmek ve ittifakın tüzüğünü onaylamak olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 5 Avgust 1919, No. 243). Bu dönemde 1 Ağustos'ta gerçekleştirilen Muallimler İttifakı Müttetik İdare toplantısına değinilmesi gerekmektedir. Çünkü Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı'nın geçici merkez komitesi, temsilciler kurulunun daveti, iase meselesi, tüzüğün düzeltilmesi ve kabulü ile idareye gönderilen mektuplar bu toplantıda değerlendirilmiştir. Söz konusu tüzük komitesi için seçilen 5 isim ise şöyledir: Bakü Muallimler İttifakı'ndan Alimehemmed Mustafazade, Şamahı İttifakı'ndan Abdülvahab Ahundzade, Göyçay İttifakı'ndan Sultan Bey Ahmedbeyzade, Gence İttifakı'ndan İdris Efendi Ahundzade, Nuha İttifakı'ndan Ahmed Efendi Bayramov (*Azərbaycan*, 5 Avgust 1919, No. 243). Bu sırada Salyan Muallimler İttifakı bir yetimler okulu açarak faaliyete başlamıştır. Söz konusu okulda eğitim alması için sokaklarda kimsesiz kalan yaklaşık 540 çocuk toplanmıştır. Kimsesiz öğrencilerin giderleri imkân sahibi tüccarlar tarafından karşılanırken Salyan'dan gönderilen çağrıda halk arasındaki millî duyguları artırabilmek adına Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı'nın desteği istenmiştir (*Azərbaycan*, 5 Avgust 1919, No. 243). Bu sırada gerçekleştirilen Azerbaycan Cumhuriyeti Türk Muallimleri İttifakı Merkez Bürosu toplantısında bütün Azerbaycan ve Dağıstan Cumhuriyeti kazalarındaki derneklere telgraf gönderilerek kurultaya temsilci olarak davet edilmeleri kararlaştırılmış ayrıca kurultay programı hazırlanmıştır (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247).³

Kurultay programı ise şu şekilde belirlenmiştir; "açılış töreni, üyelerin komisyonlara ayrılması, tüzüğün kabulü, daimî merkez idare seçimi, okullarda okuma yöntemleri, yazı derslerinin çeşitleri, kurultayın mevcut durumuyla ilgili kararlar, pedagoji dergisi ve güncel meseleler". Aynı toplantıda İttifak merkezine gönderilen birçok dilekçe görüşülmüştür. Bu dilekçelerin ortak özellikleri ödenmeyen ve eşit olmayan öğretmen maaşları ile öğretmenlere sağlanacak iase yardımınıdır (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247). Öncelik İttihad ve Saadet okullarındaki öğretmenlerin maaşlarının ödenmesine verilmiş, ayrıca Bakü İttifak Başkanı'nın teşebbüsüyle öğretmenler için çay, şeker ve çizme yardımının sağlanmasına dair karar alınmıştır.

İttifak'ın faaliyetlerini hızla sürdürdüğü bu dönemde önemli bir gelişme yaşanmıştır. Dönemin Maarif Bakanı Kaplanov ile gerçekleştirilen ön görüşmeye de katılan Bakü Türk Muallimleri İttifakı'nın Başkanı Ağa Bey İsrailbeyov maarif müfettişi olarak atanmıştır. Bu gelişmeden hemen sonra yaşlı ve tecrübeli Türk öğretmenleri tarafından usul-i cedid ve eğitim-öğretim faaliyetleri üzerine bir seminer verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu konuda seminer vermesi için başvurulacak isimler ise Ferhad Bey [Meşhedi Rahim oğlu] Ağayev, [Habib Bey] Mahmudbeyov, Mirza Mehmed Ahundzade ve Mirza Abbas Abbaszade olarak belirlenmiştir (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247).

Birinci Muallimler Kurultayı hükümetin resmî yayın organı işlevine de sahip olan *Azərbaycan* gazetesinde geniş şekilde yer bulmuştur. Gazetede Kurultaya dikkat çekmek için birçok yazı yayınlanmıştır. Bu yazılardan biri olan "Birinci Kurultayımız" 1917 yılında yaşanan Rus İnkılabı'nın sağladığı "toplantı özgürlüğüne" dikkat çekmiş ve Türk öğretmenlerinin 1919 yılı itibariyle içinde bulundukları durumu gözler önüne sermiştir:

³ Aynı dönemde Azerbaycan ve Dağıstan Türk-Müslüman Muallimleri İttifak'ın Geçici Merkez Komitesi'ne seçilen isimler belirlenmiştir. Ağabey İsrailbeyov Başkan, Mehmed Said Ahundzade Başkan Yardımcısı, İdris Efendi Ahundzade Kâtip, Müseyip Efendi ise Sayman olarak seçilmiştir. Ayrıca tüm kazalara davetiye gönderilerek Bakü'de toplanacak kurultay için temsilci göndermelerinin talep edilmesi kararlaştırılmıştır (*Azərbaycan*, 10 Avgust 1919, No. 247).

“Eskiden beş kişinin bir araya gelmesine izin verilmezken, inkılabın başından beri milletlerin, siyasi partilerin, zanaatkârların, öğretmenlerin sık sık kurultaylar düzenlediklerini gördük. Fakat ne yazık ki Müslüman cemiyetlerin sendikaları, partilerin kurucuları olan, milli hissi, milli ve siyasi emeli halka aşıl原因an Türk ve Müslüman halk öğretmenleri inkılaptan bu yana bir kongre düzenleyememişlerdir. Kendi haklarını ve onurlarını koruyacak bir ittifak kurma ihtiyacını henüz hissedememişlerdir. “Hükümet bizim hükümetimizdir, artık mücadeleye gerek yok” diyerek hükümete olan güvenlerini beyan etmişler, partilerde ve cemiyetlerde en aktif üyeler olarak çalışmışlar, birçokları ise vatan uğruna katledilmiştir. Ancak bugün genel olarak öğretmenlerin özellikle de Türk öğretmenlerin hakları ne hükümetçe ne de halkın bir kesimi tarafından yeterince korunmadığı için geç de olsa birbirlerine sınıksız sarılarak sendikalar kurmaya başlamışlardır. Maddi ve manevi açıdan güvenceye kavuşmak için belediye meclislerine, özel kurumlara ve hükümete teklifler sunmuşlardır. Bazı talepleri karşılanmış bazıları içinse ortak çalışmalara devam edilmektedir” (*Azerbaycan*, 13 Ağustos 1919, No. 250).

Azerbaycan gazetesinde birçok önemli yazısı bulunan Sabık Muallim, Muallimler Kurultayı ile ilgili yazdığı yazıda 1907 yılından itibaren yaşanan gelişmelerle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Sabık Muallim'e göre Rusya'da yaşanan 1905 Devrimi'nin üzerinden henüz bir yıl geçmişken Hasan Melikzade Zerdabi'nin gayret ve girişimleri sayesinde 15 Ağustos 1906'da “Müslüman Muallimlerin Kafkasya'da Birinci İctiması” adıyla düzenlenen kongre bu kurultayın ilk aşamasıydı. Bu kongrenin Gence'de gerçekleştirilen ikincisi “toplantıya kadın öğretmenlerin de davet edilmesi” yönündeki kararı nedeniyle diğerlerinden farklı konumdadır (*Azerbaycan*, 22 Ağustos 1919, No. 258). Henüz Azerbaycan'ın ünlü milyonlarından Hacı Zeynelabidin Tagiyev⁴'in açtığı kız okulunda görev yapan 5-6 kadın öğretmeni düşünerek alınan bu karar Azerbaycan Türklerinin kadınları hem toplum hem de siyasi yaşama kazandırmadaki önemli adımlarından biri olarak yorumlanabilir. Ancak bu davet toplantıda bulunan din adamlarından birinin şiddetli tepkisine neden olmuş, bu tepkinin hızla büyümesi Gence'de infiale yol açmıştır. Bu dönemde Gence Ruhaniler İttifakı tarafından gönderilen “Gence'de yapılacak Müslüman muallimler toplantısına kadın muallimler davet edip çarşaflarını çıkarmak istedilerse de (?) biz buna mâni olduk. Bu işi orada yapmak isteyenler varsa siz de orada engel olunuz” ifadeleriyle Bakü'ye bir mektup göndermiştir (*Azerbaycan*, 22 Ağustos 1919, No. 258). Bu gelişme Bakü'de beklenen yönde bir etki yaratmış; dönemin önemli hiciv yayınlarından biri olan *Molla Nasreddin*⁵'de çıkan karikatürler ise durumun daha kötüye gitmesine sebep olmuştur. Yaşanan bu üzücü olaylar Gence'de yapılan toplantının kararları arasından kadınlarla ilgili bölümün çıkarılmasına yol açmıştır. Bu durum kongrenin tüm Kafkasya Müslümanlarını değil yalnızca Gence'deki Müslüman öğretmenleri temsil etmesine neden olmuştur (*Azerbaycan*, 22 Ağustos

⁴ Azerbaycan'ın önemli petrol zenginlerinden biri olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev sahip olduğu serveti Azerbaycan'ın kültürel uyanışı ve ekonomik kalkınması için kullanmıştır. Açtığı okullar ve öğrencilerin eğitimi için sağladığı burs imkânları Tagiyev'in Azerbaycan tarihindeki unutulmaz yerini hazırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2004).

⁵ Azerbaycan'ın ilk resimli mizah dergisi olan *Molla Nasreddin* uzun soluklu olmasıyla diğer basın yayın organlarından ayrılmaktadır. Dönemlik kesintilerle 1906-1931 yılları arasında yayınlanan *Molla Nasreddin* yayın hayatını Bakü merkezli olarak devam ettirmiş, yayın kadrosunda Azerbaycan'ın kültürel uyanışının simgesi hâline gelen kişileri barındırmıştır. Kara mizah ile topluma doğruyu gösterebilmek adına çalışan *Molla Nasreddin*; üslubu ile Azerbaycan'ın diğer basın organlarından ayrılmış, kara mizah ile Azerbaycan Türklerinin problemlerine odaklanarak kadının toplumdaki yeri, Çarlık Rusya'nın Azerbaycan üzerinde hâkimiyet kurma çabaları, dini konular ve gelenekler üzerine odaklanmıştır (Akarşlan, 2019, s. 15-16; Kolikpınar, 2016, s. 5-25).

1919, No. 258). Müslüman Muallimlerin Kafkasya'da İkinci İctiması Necat Cemiyeti'nin girişimleriyle 1907 yılında gerçekleştirilmiş bu tarihten sonra 12 yıl boyunca Azerbaycanlı muallimlerin herhangi bir hamlesi olmamıştır (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258). Herhangi bir girişimin olmamasının sebebi Çarlık Rusya'nın Azerbaycan üzerinde sürdürdüğü baskıcı politika-sıyla doğrudan alakalıdır.

Azerbaycan Muallimler Kurultayı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlık döneminde gerçekleştirilmiş olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Kadınların bu kurultaya katılımı cumhuriyet döneminin önemli adımlarından biri olarak kabul edilmelidir. 1906 ve 1907 yıllarında gerçekleştirilen kurultaylara kadınların katılamaması ancak bu yönde en azından bir deneme gerçekleştirilmesi 1919 yılındaki kurultayın katılımcıları arasında kadınların olmasını sağlamıştır denilebilir. Kurultayın açılış konuşması Türk Muallimleri İttifakı Başkanı Ağabey İsrailbeyov tarafından gerçekleştirilmiştir. Kurultayın katılımcılarından biri olan ve Azerbaycan tarihi açısından önemli bir siyasi figür olan Mehmet Emin Resulzade'nin toplantıda yaptığı konuşma dikkate değerdir (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258):

Meshur Alman siyasetçi Bismark demiştir ki, biz Fransızları silah gücüyle değil, öğretmenlerimizin kuvvetiyle yendik. Bir milletin öğretmeni olmazsa o milletin ilerlemesi ve eğitimi de olmaz. Biz de bir millet olduğumuz için öğretmenlerimizi çoğaltmalı ve onların gücünden yararlanarak milletimizi kurtuluş yoluna çıkarmalıyız. İşte bu bakış açısıyla bizim fırkamız (Müsavat) ilk olarak öğretmenlerin önemini vurgulayacak ve bu yolda çalışacaktır. Siz de kendi görevinizi yerine getirerek Azerbaycan'a büyük hizmet etmiş oluyorsunuz. Var olsun Azerbaycan, yaşasın halk öğretmenleri (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258)."

Dönemin Maarif Bakanı Reşid Han Kaplanov'da kurultaya katılmış ve açılışta kurultayın önemine dair bir konuşma yapmıştır:

Efendiler! Bundan 8 asır önce İslam aleminin medeniyeti tüm dünyaya hükmetmekteydi. Avrupa ise avam ve cahillik içerisinde kalmıştı. O zamandan itibaren İspanya ve İngiltere Müslümanların bilim ve tekniklerinden faydalanmak için Mısır'a ve diğer Müslüman ülkelere gitmişlerdir. Arabistan, Türkistan gibi diyarlar ilim ve sanat merkezi olarak İslamiyet'i parlak bir konumda tutmakta ve bütün dünyanın dikkatini çekmekteydi. ... Efendiler! Bugün karşınızda büyük ve ağır görevler vardır. Mekteplerimiz millileşmek üzeredir. Birçok işe tahammül etmelisiniz. Evet, sizin bu ağır işlerinizin karşılığını millet size verecektir. Ben ümit ederim ki siz kendi gücünüzü toplayarak milletin sadeti ve refahı için çalışırsınız. Yaşasın muallimlerimiz! (*Azərbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258)

Kurultayın ilk günündeki açılış konuşmalarından sonra ikinci oturum 20 Ağustos 1919 akşam saatlerinde gerçekleşmiş ve başkanlık seçimleri yapılmıştır. Seçimler sonucunda Ağa Bey İsrailbeyov Başkan, Şefika Hanım Efendizade Başkan Yardımcısı, Halifezade Mehemedli Kâtip, İdris Ahundzade ile Alimehemmed Mustafazade ise yardımcı seçilmişlerdir (*Azərbaycan*, 24 Avgust 1919, No. 259). Burada dikkat çekilmesi gereken asıl nokta kurultayın başkanlık heyetinde bir kadına yer verilmesidir. Aslen Ahıskalı olan ve Azerbaycan'ın aydınlanmasında öncül rol oynayan kadın figürlerin başında gelen Şefika Hanım, 1896-1929 yılları arasında Azerbaycan'daki birçok farklı okul ve şehirde eğitimci olarak görev almıştır (Haşimoğlu & Bedel, 2021,

s. 32-42).⁶ Şefika Hanım'ın bu denli önemli bir kurultayda temsilci olarak seçilmesi Azerbaycan'ın eğitim ve kültürel gelişim konusunda yaşadığı dönüşümü ne denli ileriye taşıdığını göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir.

Kurultayda öğretmenlerin geleceği üzerine tartışmalar yaşanırken öğrencilerin sorunlarına duyarlı kimselerse onların boş vakitlerini nasıl değerlendirmeleri gerektiği üzerine müzakerelerde bulunmuş ve çözüm geliştirmişlerdir. Buna göre okullarda öğrenci cemiyetlerinin oluşturulması kararlaştırılmış yapılan toplantılar neticesinde öğrencilerin vaktini değerli geçirebilmesi için tiyatro, müzik, satranç ve dama gibi oyun şubeleri açılmıştır. Her bölüm alanında uzman birinin kontrolüne verilmiş, ayrıca pazar günleri öğrencilerin gelişimlerine katkı sağlayan sinema filmlerinin izletilmesi kararlaştırılmıştır (*Azerbaycan*, 22 Avgust 1919, No. 258). Bu gelişme eğitim faaliyetlerinin çok yönlü olarak geliştirilmesi için adımlar atıldığını göstermesi açısından önemlidir. Kurultay yalnızca öğretmenlerin durumlarına ışık tutmakla kalmamış, başka kimselerin öğrencilerin içinde bulunduğu duruma dikkat çekerek gelişme göstermeleri için destekleyici adımlar atılmasını sağlamıştır.

Kurultayın üçüncü oturumunda dile getirilen en önemli konulardan biri Mehemmedali Halifezade tarafından önerilen “ders kitapları ve programları” için bir komisyon kurulması teklifi olmuştur. Bu teklif bazı temsilciler tarafından bu işin devlet eliyle yapılması gerekçe gösterilerek reddedilmiş, kimi temsilciler ise bahsi geçen komisyonun ancak bir sonraki genel kurultayda konuşulabileceğini savunmuştur. Bu durum Halifezade'nin “hükümetin tekeli varsa bile gerek kitaplar gerekse programlar bizim gözümüzle yeniden incelenmelidir” çıkışına sebep olmuş kurultayda bulunan hükümet temsilcisi ise bu fikre “program yapmak için içinizde uzman yok, devlet kitapları tekel altına almamıştır. Kim iyi kitap yazarsa devlet onu kabul edecektir” şeklinde açıklama yapmıştır (*Azerbaycan*, 24 Avgust 1919, No. 259). Bu açıklama hükümet temsilcisine karşı bir kızgınlığa sebep olmuş ve kurultaya katılan temsilciler arasında konuya vâkıf bir uzman olmasa da hem programın hem de kitapların incelenerek ortak bir noktada buluşulması gerektiğine karar verilmiş ve bu mesele için üç farklı komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır: “Meramname”, “Maliye” ve “Program ve Kitaplar” (*Azerbaycan*, 24 Avgust 1919, No. 259).

Aslında mevcut ders kitaplarının artırılması için bir komisyon kurulması fikri de daha önce Azerbaycan Parlamentosu'nda konuşulmuştur. Parlamentonun 14 Nisan 1919'da gerçekleştirilen oturumunda hem eğitimin millileştirilmesi meselesi tartışılmış hem de bu konuda alınabilecek önlemler dile getirilmiştir. Bu sebeple öncelikle ilk öğretimin genel olmasına yönelik temel bir hazırlık yapılmasına karar verilmiş, ayrıca mevcut ders kitaplarının azlığına dikkat çekilmiştir. Neticede bir komisyon kurulması kararlaştırılmış aynı zamanda bir dizi kitap seçilerek hazırlanması ve basımı da karara bağlanmıştır (*Azerbaycan Xalq Cümhuriyyati*, 1998, s. 197).

Kurultayın gerçekleşmesi ve öğretmenlerin hak ve ayrıcalıklarının savunulması için harekete geçilmesi Azerbaycan'ın dört bir yanında sevinçle karşılanmıştır. Bu tebrik telgraflarından birinde “Böyle ağır bir zamanda Türk milletinin refah ve saadetini içeren meseleleri çözmek ve müzakere etmek için vatanımızın çeşitli yerlerinden toplanan temsilcileri Karabağ öğretmen kursu öğrencileri adına samimiyetle selamlar, değerli kardeşlerimizin ciddi emeklerinin olumlu

⁶ Bu tarihlerde Kırmılı Şefika Hanım da Azerbaycan'da eğitim alanında faaliyet göstermekteydi. Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı anaokullarına öğretmen yetiştirmek için açılmış olan Öğretmen Okulu'na müdire olarak tayin edilen Şefika Hanım, burada pedagoji dersleri vermiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ikinci Başbakanı olan Nesip Bey'e ihtiyaç duyduğu zamanlarda çeviri hizmeti yapmıştır. (Uzunağaç, 2023, s. 345-360). Burada bahsedilen kişi İsmail Gaspıralı'nın kızı değil Ahıskalı Şefika Hanım'dır. Ahıskalı Şefika Hanım ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Haşımoğlu & Bedel, 2021, s. 32-42).

sonuçlar vereceğinden kalben emin olduğumuzu bildiririz” yazmaktadır (*Azərbaycan*, 25 Avqust 1919, No. 260). Kurultayın dördüncü oturumundaki gündem maddelerini öğretmenlerin gıda temini, emeklilik ödeneği ve söz konusu emeklilik ödeneğinin hem Türk hem de gayrimüslim öğretmenler için temin edilmesi oluşturmuş; okullarda ısınma, aydınlanma, öğretmen maaşlarının yeniden düzenlenmesi ve özellikle şehir okullarında görevli öğretmenlerin haklarının korunması konularında harekete geçilerek bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir (*Azərbaycan*, 28 Avqust 1919, No. 262).

23 Ağustos’ta gerçekleştirilen beşinci oturumda öğretmenlerin haklarının savunulması için kurulacak yeni komisyona Azerbaycan Muallim ve Muallimler İttifakı adının verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca daha önce ders kitaplarını incelemek için kurulan komisyonun ayrıntılandırılarak ders kitaplarının incelenmesi ve değerlendirilmesi için bir komisyon daha kurulmasına karar verilmiştir. 24 Ağustos’taki toplantıda yalnızca öğretmenlerin askerlik meselesi üzerine konuşulmuş ve öğretmenlerin askerlikten muaf tutulmaları için gerekli girişimleri öğretmen ittifaklarının yapması kararlaştırılmıştır (*Azərbaycan*, 28 Avqust 1919, No. 262).

Kurultayda tartışılan önemli konulardan biri de üniversite meselesidir. *Azərbaycan* gazetesine yansıyan haberde üniversite meselesinin halk arasında sürekli konuşulduğu ve genel kanının Azerbaycan’ın küçük bir devlet olması gerekçesiyle kısıtlı maddi imkana ve donanımına sahip olduğundan üniversiteyi iyi yönetemeyeceği ön görülmüştür. Üniversitenin büyük masraf gerektirdiği tartışılmaz bir konudur. Ancak burada Avrupa’da Azerbaycan’dan çok daha küçük ülkelerin üniversiteye sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Bu sebeple üniversiteye harcanan paranın tüketim olarak değil geleceğe bir yatırım olarak görülmesi düşüncesi ön plana çıkmıştır (*Azərbaycan*, 31 Avqust 1919, No. 264). Azerbaycan’ın genelinde yaygın olan Rus dilinde eğitime vurgu yapılan bu tartışma sırasında “bilimin hangi dilde yapıldığı değil yapılp yapılmadığı” üzerinde durulması gerektiği vurgulanmış, Rus diliyle eğitim yapan bir üniversitenin milli kimliğin kaybolmasına ve Azerbaycan Türklerini Ruslaştırmasına yönelik düşüncenin ise dar görüşlü bir bakış açısı olduğu üzerinde durulmuştur. Bu duruma örnek olarak ilk ve orta eğitimi Azerbaycan’da tamamladıktan sonra eğitim için Rusya’ya giden ve Rus üniversitelerinden mezun olan Azerbaycanlı aydınlar gösterilmiştir (*Azərbaycan*, 31 Avqust 1919, No. 264). Azerbaycan modernleşmesinin başladığı XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başları göz önüne alındığında kültürel aydınlanmanın öncüsü olan isimlerin ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucularının önemli bir kısmının Rusya’da eğitim aldığı görülmektedir. Hasan Melikzade Zerdabi⁷ bu isimlerin öncü örneklerinden biridir.

Azerbaycan’da üniversitenin kurulmasına yönelik tartışmaların temeli aslında Muallimler Kurultayı’nın gerçekleştirildiği dönemden öncesine uzanırken bu süreç aynı zamanda henüz Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulmadığı döneme de denk gelmektedir. Kafkasya’daki siyasi konjonktürün hızla değiştiği 1918 yılında Tiflis merkezli olarak kurulan Transkafkasya Seymi döneminde Kafkasya’da bir üniversite açılması fikri gündeme gelmiş ve merkez olarak yine Tiflis seçilmiştir. Seymin önemli bakanlıklarını elinde bulunduran Azerbaycan Türkleri ise Fethali Han Hoyski’nin liderliğinde harekete geçmiş ve yeni kurulacak üniversitenin merkezinin Bakü olması istenmiştir. Bu konuyla ilgili Profesör Razumovskiy ile görüşen Hoyski, Tiflis’te bir Gürcü Üniversitesi’nin olmasını gerekçe göstererek yeni üniversitenin merkezi için Bakü’yü teklif etmiş ancak bu istek gerçekleşmeden Seym dağılmıştır (Razumovskiy & Makovelskiy, 2014, s. 11-12; Sadıgov, 2021, s. 114; Akarslan, 2025, s. 153-154; “Bakı Dövlət Universiteti”,

⁷ Hasan Melikzade Zerdabi’nin Azerbaycan tarihindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2012)

2004, s. 217). Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra da Bakü'de bir universite kurulması fikri daima gündemde olmuş, Muallimler Kurultayı'nın başlamasından bir gün sonra 21 Ağustos 1919'da toplanan Azərbaycan Parlamentosu'nda universitenin açılması fikri savunulmuştur. Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulması kararı ise 2 Eylül 1919'da alınmıştır (Mərdanov & Quliyev, 2003, s. 102).

Kurultayın 27 Ağustos'ta gerçekleşen oturumlarında alınan kararlar kurultayın toplanma amacını gözler önüne sermesi açısından dikkate değerdir. Buna göre kurultaya katılan temsilciler şu kararları almışlardır:

- Arap harfleri bırakılarak Latin harflerinin kabul edilmesi fikri desteklenmelidir. Bu konuda Maarif Bakanlığı'nın yapacağı her türlü faaliyet memnuniyetle karşılanacaktır.
- İmla konusunda henüz kesin bir karara varılmamıştır.
- İlkokullar için hazırlanmış olan ders kitaplarının zamanında gönderilmesi için girişimlerde bulunulacaktır.
- İlk ve orta okullara "*Azərbaycan*" ve "*Hökumət Xəbərləri*" gazeteleri ile eğitim, terbiye ve edebiyat dergilerinin gönderilmesi talep edilecektir.
- Ticaret, sanayi ve tarım okullarının açılması için çalışmalara başlanacaktır.
- Yeni kız okullarının açılması ve bu okullarda öğretmen eksikliğinin giderilmesi için hükümetten öğretmen talep edilecektir.
- Öğretmenlerin emekliliğine dair karar hükümetten dönüş alınana kadar ertelenmiştir.
- Maarif Bakanlığı, müfettişlikler ve mektepler arasındaki yazışmaların Türkçe olarak gerçekleştirilmesi, Türkçe olmayan yazılara ise cevap verilmemesi,
- Öğretmenlere kabiliyet ve yeterliliklerine göre maaş verilmesi, hiçbir kabiliyeti olmayan öğretmenin işten çıkarılması,
- Diğer devlet görevlilerine verilen iase yardımının öğretmenlere de verilmesi,
- Öğretmenler ittifakının merkezinin Bakü olması,
- Şehir okullarının yönetiminin belediyelerde kalması ancak burada görev yapan öğretmenlerin maaşlarının devlet okullarındaki öğretmenlerle eşitlenmesi ayrıca bugüne dek alamadıkları ödemelerin de tamamlanması,
- Vakıf ve mescid okullarının Maarif Bakanlığı'na devredilmesi kararlaştırıldı (*Azərbaycan*, 31 Avgust 1919, No. 264).

Kurultayın tamamında alınan kararlar göz önünde bulundurulduğunda mevcut sorunların neredeyse hepsinin daha önce konuşulduğu görülmektedir. Azərbaycan Hükümeti önceliği Türkçe öğretmeni yetiştirmeye vermiş bu yüzden Kuba, Gence, Şuşa, Salyan, Göyçay ve Kazah gibi şehirlerde öğretmen yetiştirmek için kurslar açılması meselesini gündeme getirmiştir. Öğretmenlerin mezun olduğu okullar meselesi de değerlendirilmiş Darulmuallim bitirmiş öğretmenlerin sayısının azlığı üzerinde durulmuştur. Darulmuallim bitirmiş öğretmenlerin çoğunluğu geçim sıkıntısından dolayı farklı işlerde çalışmaya başlamış bu sebepten ilk okul mezunu öğretmenlerin sayısı artmıştır. Bu kurslar üzerinden hem mevcut öğretmen sayısının artırılması hedeflenmiş hem öğretmenlerin Türkçe becerilerinin gelişmesi istenmiş hem de öğretmenlerin bir arada bulunarak birbirlerinin gelişimine katkı sağlaması beklenmiştir (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, 1998, s. 376–377).

Azərbaycan Cumhuriyeti'nin öğretmenlere yönelik attığı adımlar maddi kararlarla sınırlı değildir. Cumhuriyetin öncüleri ilk olarak hükümetin ihtiyacı olan yetişmiş insan gücü gereksinimini karşılayabilmek için yurt dışına öğrenci göndermeye karar vermiştir. 1919-1920

yılları arasında yurt dışına eğitim için gönderilen öğrencilerin sayısı 100'ü bulmuştur. Çoğunluğu Avrupa merkezli ülkelere gönderilen bu öğrencilerin seyahat ücretleri de dahil olmak üzere bütün masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Eğitimini tamamlayıp ülkeye dönen öğrencilerin 4 yıl süreyle Azerbaycan için hizmet etmesi beklenmiştir. Öğrencilerin önemli bir kısmı Fransa'ya gönderilmiştir. Ayrıca kendisi de yurt dışında eğitim gören Azerbaycanlı öğrencilerden biri olan Abbas Bey Atamalıbeyov⁸ da İtalya'ya giderek burada eğitim görecektik öğrenciler için çeşitli antlaşmalar imzalamıştır ("Azerbaycan ilim", 1920, s. 3; Məmmədoğlu, 2018, s. 12; Atamalıbəyov, 2018, s. 51-52; Akarslan, 2025, s. 291-292). Bu dönemde yurt dışına gönderilen öğrenciler yakından takip edilmiş, tüm öğrenciler gittikleri ülkeler ve eğitim aldıkları üniversiteler ve bölümlerle birlikte ayrıntılı olarak kaydedilmiştir (ARDA, f. 51, say. 3, iş 40, vr. 7, 8-8a).

Ayrıca öğretmenlerin diplomalı ya da diplomasız olması meselesi de uzun süre tartışmalara konu olmuştur. Burada kişiler arasında fikir ayrımına neden olan asıl unsur diplomasız olduğu halde iyi eğitim verebilen öğretmenlerin varlığıdır. Bununla birlikte her okulun seviyesine göre bilgi birikimine sahip alanında uzman öğretmenlere olan ihtiyaç da bir gerçektir. Bu duruma çözüm olarak ise öğretmenlerde bir yeterlilik bilgisi aranması gerektiği fikri ortaya atılmıştır. Yeterlilik belgesi aranmasıyla ilgili olaraksa öğretmenlerin herhangi bir kurumda işe başladıktan sonra kendilerini geliştirmeyi ihtiyaç olarak görmeyebilecekleri gerekçe gösterilmiştir. Hükümet temsilcileri özellikle pedagojik formasyona sahip öğretmenlerin yetişmesi için çaba gösterilmesi gerektiği üzerinde durmuş bu durumun öğrencilerin gelişimine katkı sağlayacağı yönünde fikir birliğine varmışlardır (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, 1998, s. 63).

Burada üzerinde hassasiyetle durulması gereken nokta Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu andan itibaren karşı karşıya kaldığı problemler silsilesidir. 1917'de yaşanan devrimden sonra Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte kurulan Transkafkasya Seymi kısa sürede dağılmış bu sırada Azerbaycan'ın kadim başkenti Bakü işgal edilmiştir. Faaliyetlerine bir süre Gence merkezli olarak devam etmek zorunda kalan Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin yardımıyla işgal altındaki topraklarını kurtarmıştır. Bu dönemde Ermenilerle yaşanan problemler ve Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan topraklarından çekilmesiyle Kafkasya İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. Bu sırada Bolşeviklerin Rusya'da güçlenmeye başlaması, Ermenilerin Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan topraklarında başlattıkları kanlı işgal hareketleri hükümet temsilcilerinin zor şartlar altında çalışmasına neden olmuştur. Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen milli duygularla bağımsızlığını korumaya devam eden Azerbaycan Hükümeti önceliği eğitim meselelerine vermiş ancak söz konusu çalışmalar Azerbaycan'ın Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilmesi nedeniyle tamamlanamamıştır.

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Azerbaycan Hükümeti önceliği okullardaki Azerbaycan Türkü öğrencilerin sayısının artırılmasına vermiş; bu sebeple okumak isteyen Türk öğrencilere belirli imtiyazlar tanınmış; kız ve erkek öğretmen okulları açmak için çalışılmış; yeni pedagoji kursları açmak için harekete geçilmiş; şehir ve köylerde kullanılmaz halde olan okulların yeniden işlevselliğini kazanması; Türkçe kursları açılarak Rusça'nın bölgedeki hâkimiyetinin kırılması için çalışılmıştır.⁹

⁸ Abbas Bey Atamalıbeyov hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Akarslan, 2022, s. 89-103).

⁹ Azerbaycan'da eğitimin millileştirilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Sadık, 2024, s. 242-257).

Sonuç

XX. yüzyılın başlarında yaşanan siyasi gelişmeler Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık tarihini hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilemiştir. I. Dünya Savaşı sebebiyle dünya genelinde yaşanan değişim ve dönüşümler ile Çarlık Rusya'da meydana gelen 1917 Devrimi, Kafkasya halkları arasında artmaya başlayan bağımsızlık fikrinin itici gücü olmuş Azerbaycan Türkleri 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir.

Uzun yıllar Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan; siyasi ve kültürel asimilasyona uğrayan Azerbaycan Türkleri bu dönemde kültürel uyanışa destek sağlayan Azerbaycanlı aydınlar sayesinde milli bilinçlerine kavuşmuşlardır. Söz konusu aydın kesim ve geçmişten 1918 yılına dek bu aydınların fikri dünyasından etkilenen bir grup Azerbaycan Türkü Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında önemli roller üstlenmiştir. Önceliğin bağımsızlığın korunmasına ve milli bilincin artırılmasına verildiği bu dönemde eğitim, değişimin temel unsuru olarak görülmüştür. Çarlık Rusya'da devrimlerin yaşandığı ilk günlerden itibaren Azerbaycan Türkleri arasında toplanan kurultayların ana konusu eğitim meselesi olmuş, eğitimin iyileştirilmesinin Türklerin milli ve kültürel uyanışının simgesi olacağı her fırsatta dile getirilmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumaya ve varlığını tüm dünyaya kabul ettirmeye çalıştığı 1918-1920 yılları sancılı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermenilere karşı direnilen, bağımsızlığın dünya devletlerine ilan edildiği ve devlet kademelerinin her anlamda yeniden yapılandırıldığı bu dönemde eğitim alanında yapılmaya çalışılanlar dikkate değerdir. 1919 yılında düzenlenen Azerbaycan Türk Muallimler Kurultayı eğitimin ve öğretmenlerin içinde bulunduğu zorlu durumu gözler önüne sermesi ve çözüm önerileri sunması açısından oldukça önemlidir. Bütçe meselesinden, öğretmenlerin eğitim seviyesine ve bu seviyenin geliştirilmesi için yapılacak hazırlıklara, yurt dışına öğrenci gönderilmesine, yeni müfredat programlarına ve okutulacak ders kitaplarına kadar eğitimin her meselesinin tartışıldığı bu kurultayın en dikkat çekici yönü ise Arap harfleri yerine Latin harflerinin desteklenmesi fikrinin savunulmasıdır. Çok yönlülüğü ile ön plana çıkan kurultayda ders materyallerinin geliştirilmesi ve yenilenmesi fikri ortaya atılmış bunun için yeni komisyonlar kurulmuştur. Mesleki eğitimin geliştirilmesi için yeni kursların açılması düşüncesi desteklenmiş, özellikle kız okullarının açılması hususu dile getirilerek kız çocuklarının eğitime önem verilmesine vurgu yapılmıştır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte resmi dil hâline getirilen Türkçe'nin resmî yazışmalarda kullanılmasının önemi vurgulanmıştır. Kurultayın dikkate değer bir diğer unsuru da öğretmenlerin maaşları meselesidir. Kurultay üyeleri öğretmenlerin kabiliyetlerine uygun olarak ücretlendirilmesini ve öğretmenlere verilen yardımın artırılmasını talep etmiştir. Söz konusu kararların uygulanması için Maarif Bakanlığı'nın desteği talep edilmiştir. Ancak tüm bu çalışmalar Azerbaycan'ın Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilmesi nedeniyle hayata geçirilememiştir.

Tüm bu yarım kalmışlığa rağmen yukarıda bahsedilen çabalar ve kararlar Azerbaycan'ın oldukça zor bir döneminde dahi eğitim meselesinin millet için hayati önemde görülmesine ve neredeyse cumhuriyetin temel taşlarından birisi olarak kabul edilmesine dair bir işaret olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

- AKARSLAN, Z. (2019). Azərbaycan'da kültürel uyanış ve basın. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 8(1), s. 1-22.
- AKARSLAN, Z. (2022). Azərbaycan Cumhuriyeti'nde siyasi bir muhacir: Abbas Bey Atamalıbəyov (1895–1971). *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 12, 89–103.
- AKARSLAN, Z. (2025). Azərbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875–1920). Tesam Yayınevi
- ALLAHVERDİYEV, V., & Mehdiyev, Ş. (Ed.). (1990). *Azərbaycan Demokratik Respublikası Azərbaycan Hökuməti 1918–1920*. Gənclik.
- Alim. (2018, May 22). Cumhuriyyət Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmişdi. *Olaylar*, 8.
- Atamalıbəyov, A. B. (2018). *Siyasi mühacirin xatirələri* (İ. Umudlu, Çev.). Kitab Kulubu.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 3), No. 241.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 5), No. 243.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 10), No. 247.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 12), No. 249.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 13), No. 250.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 22), No. 258.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 24), No. 259.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 25), No. 260.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 28), No. 262.
- Azərbaycan*, (1919, Avgust 31), No. 264.
- Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918–1920)*. (1998). Elm Nəşriyyat.
- Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918–1920): Politika prosvetseniya. Sbornik dokumentov*. (2018). Elm və Təhsil.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar)*. I cild. (1998). "Azərbaycan" Nəşriyyatı.
- Azərbaycan İlim və İrfan Yolunda*. (1920, Kanunusani 29). *İkdam*, No. 8249, 3.
- Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), f. 895, siy. 1., iş 1., vr. 50-57.
- ARDA, f. 51, siy. 3, iş. 40, vr. 7, 8-8a.
- Azərbaycan tarixi 1900–1920-ci illər: Yeddi cildə* (Cilt V). (2008). Elm Nəşriyyat.
- Bakı Dövlət Universiteti (BDU). (2004). In *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (Cilt 1, s. 217). Lider Nəşriyyat.
- HAŞIMOĞLU, M., & Bedel, M. (2021). Ahıskalı Şefika Hanım Şeyhzadə-Efendizadə və ailəsinin Azərbaycan'daki həyatları və fəaliyyətləri. *Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 32–42.
- KOLİKPİNAR, E. (2016). *Azərbaycan edebiyatında ilk mizah dergisi Molla Nasreddin üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksək lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- MƏMMƏDOĞLU, M. (2018, Oktyabr 27). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhsil quruculuğu. *Ədalət*, No. 190, 12.
- MƏRDANOV, M., & Quliyev, Ə. (2003). *Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918–1920)*. Çapaşğı.
- RAZUMOVSKIY, V., & Makovelskiy, A. (2014). *Bakı şəhərində universitetin yaradılması*. Nurlar Nəşriyyatı.
- QAPLANOV, Rəşid xan Zavid oğlu. (2011, May 13). *Azərbaycan Müəllimi*, 14.

- SADIGOV, R. (2021). Bakü Devlet Üniversitesi: Doğu'nun Avrupa tarzındaki ilk yükseköğretim kurumunun kuruluş serüveni. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 110-125.
- SADIK, R. (2024). Milli devletçilik bağlamında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim siyaseti (1918-1920). *Karadeniz Araştırmaları*, 21(81), 242-257.
- SƏFƏROVA, S. (2013, Oktyabr 4). Azərbycan müəllimlərinin qurultayları. *Azərbaycan Müəllimi*, 8.
- UZUNAĞAÇ, E. (2023). Rusya Türkleri arasındaki kadın hareketinin önderi: Şefika Gaspıralı (1886-1975). İçinde O. Yeşilot ve diğerleri (Ed.), *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar* (ss. 345-360). VakıfBank Kültür Yayınları.
- YEŞİLOT, O. (2004). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*. Kaknüs Yayınları.
- YEŞİLOT, O. (2008). Türkmençay antlaşması ve sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (36), 187-199.
- YEŞİLOT, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*. Yeditepe Yayınevi.
- YEŞİLOT, O. (2015). *Ateş çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe Yayınevi.

EXTENDED ABSTRACT

The Azerbaijanis, one of the oldest peoples of the Caucasus, survived for many years under Tsarist Russia's rule, during which period they experienced Russian influence in all areas of life. During the period of Tsarist Russian hegemony, educational institutions in Azerbaijan underwent a process of Russification, with Russian becoming the language of instruction. The Azerbaijani Turks also experienced an attempt to distance them from their national identity. The Azerbaijanis declared their independence in 1918 and took significant steps towards nationalisation. This nationalisation movement was also evident in the field of education. The newly established Azerbaijan People's Republic prioritised educational issues and held assemblies to find solutions to the problems. During the period of the Azerbaijan People's Republic, a publishing house and translation commission were established to nationalise and develop public education. Textbooks were printed for primary and secondary schools, a large proportion of existing schools were nationalised, new schools were opened, training seminars were organised in various parts of the country to train teachers, and teacher training colleges were opened. Teachers from Turkey were invited to contribute to educational development in Azerbaijan, and a significant number of books were purchased for state libraries. Baku State University was established, 100 students were sent to prominent educational institutions in Europe, and temporary pedagogical courses were initiated in rural areas to promote primary education and address the issue of illiteracy. Following the implementation of a series of strategic decisions by the Azerbaijan People's Republic, there was a significant increase in the number of schools operating within the country in 1919. In the same year, the number of primary schools in the country rose to 637, and the number of secondary schools to 23. The First Teachers' Congress was the subject of a substantial article in the Azərbaycan newspaper, which also serves as the government's official publication. A number of articles were published in the newspaper to promote the Congress. The 1919 Azerbaijan Turkish Teachers' Congress is of particular importance in highlighting the difficult situation facing education and teachers, and offering solutions. The most notable aspect of the congress was the discussion of all issues related to education, from budgetary matters to the educational level of teachers and preparations to improve this level, sending students abroad, new curriculum programmes and textbooks to be taught. The congress also saw the advocacy of the idea of supporting the Latin alphabet instead of the Arabic

alphabet. The congress, which was notable for its multifaceted nature, proposed the idea of developing and renewing teaching materials, and new commissions were established for this purpose. The concept of establishing new courses to enhance vocational education received a positive response, with a particular emphasis on the significance of educating girls, with the establishment of girls' schools being specifically highlighted. It was emphasised that Turkish, which was designated as the official language with the proclamation of the Republic, should be used in official correspondence. Another noteworthy aspect of the congress was the issue of teachers' salaries. The congress members demanded that teachers be paid according to their abilities and that the assistance given to teachers be increased. The implementation of these decisions was dependent on the support of the Ministry of Education. However, these efforts were thwarted by the occupation of Azerbaijan by Red Army troops in April 1920.